

Det kommunale styre i Roskilde i stændertiden 1834-48

Af Eva Tønnesen

Det kommunale styre fra middelalder til enevælde

Det kommunale styre i købstæderne kan følges tilbage til middelalderen, hvor borgerne havde et ganske udstrakt selvstyre, der varetog en række fælles opgaver i bysamfundet. Den ældste lovtekst, der omhandler bystyret i Roskilde, er Roskilde Stadsret. Ifølge indledningen blev stadsretten udstedt og offentliggjort af borgerne i Roskilde og først derpå stadsfæstet af kong Erik Glipping den 15. juni 1268. Købstaden havde sit eget byvåben omtalt første gang i et dokument dateret den 9. april 1273 som "vort borgerskabs segl". Udstederen af retsdokumentet omtaler sig selv som "rådmændene og de øvrige borgere i Roskilde". I praksis var det dog kun borgere fra det højeste sociale lag, nemlig storkøbmændene, der kunne blive valgt til borgmester og rådmænd, men alle, der havde erhvervet borgerskab i Roskilde, havde ret til at deltage i bytinget, hvor byens sager blev afgjort. Bytinget blev afholdt udendørs i middelalderen. Opretholdelsen af lov og orden blev derimod varetaget af kongen. Hans repræsentant på stedet var byfogden, der opkrævede skatter og bøder og påså, at alt gik rigtigt til i byen.

Dette styre degenererede efterhånden, blandt andet fordi færre og færre borgere mødte op til bytinget. Under den tidlige enevælde i midten af 1600-tallet tog kongemagten konsekvensen af denne udvikling og lagde overalt bystyret i hænderne på en kongevalgt magistrat bestående af en borgmester med en til to rådmænd ved sin side alt efter byens størrelse. Disse kongeligt udnævnte embedsmænd stammede sjældent fra lokalsamfundet. Fra midten af 1700-tallet indførtes ved siden af magistraten et borgerudvalg,

Roeskilde Avis og Annonsestidende.

Sjette Aargang.

Nr. 78.

Hørdagen den 3 October

1835.

*Avis for Roeskilde og Omegn.
Avishovedet fra lørdag den 3.
oktober 1835, stænder-
forsamlingens første
mødedag.*

der blev kaldt for de eligerede borgere. Nu var det kun byernes højere borgerskab, der havde valget og var valgbar.

I 1807 var det demokratiske element i bystyret endda blevet indskrænket, idet det højere borgerskab kun kunne vælge mellem 3 kandidater udpeget af magistraten for hvert medlem, der var på valg. De eligerede borgere havde indflydelse på skatteligningen og byregnskaberne. Ellers blev administrationen varetaget af de såkaldte kommissioner, der havde hvert sit særlige ansvarsområde såsom sundhed, indkvartering, vejvæsen, havnevæsen og vigtigst af alt, fattigvæsen og skoleforhold. Kommissionerne bestod af embedsmænd og særligt sagkyndige som politimester og sognepræst, suppleret af enkelte borgere udpeget af magistraten. Hertil kom en reminiscens af de gamle byting, de såkaldte rådstueforsamlinger, der bestod af alle byens borgere - naturligvis kun borgere med borgerbrev, ikke tyende og folk fra lavere sociale lag. Disse forsamlinger blev sjældent indkaldt, nemlig når der var større ting på dagsordenen, og de var desuden kun rådgivende. Bystyret stod endvidere under tilsyn af amtmanden.

Bystyret under forvandling

Frihedsbevægelserne ude i Europa i begyndelsen af 1800-tallet gjorde også indtryk i Danmark og skabte grobund for et øget folkeligt krav om, at landets borgere fik større indflydelse på både det statslige og det lokale styre. Kravet om

I 1829 fremsattes ønsker i Roskilde Avis om opførelse af et fattigsygehus på privat initiativ. I 1837 efterkom bystyret ønsket og opførte Roeskilde Købstads Sygehus (beregnet for tyende og mindre bemidlede) bag fattighuset i Bredgade. Udsnit af fotografi fra omkring 1929.

Roskilde lokalhistoriske Arkiv.

større folkelig indflydelse på varetagelsen af de kommunale opgaver begyndte så småt at blive synlig i lokalpressen i begyndelsen af 1830'erne. Roskilde havde fået sin første avis i 1829. Den hed *Avis for Roeskilde og Omegn*. Avisen var i de første år ganske harmløs set fra myndighedernes synsvinkel. Den kan kort karakteriseres som en mellemting mellem et ugeblad og en avis, der bragte anekdoter og småhistorier samt kværulanterier over andre bysbørn og almindelig bysladder. Den første redaktør, lærer og købmand J. Tauber Gjemsø døde allerede i 1831. Han blev afløst af læge Jørgen Broberg. Den nye redaktør begyndte at medtage kommunalt stof. Samme år bragtes for første gang et halvårsregnskab for kommunen og den kommunale borgerskoles årsregnskab. De penible trykkefrihedssager, hvor censuren fik redaktører af kritiske aviser fængslet, når de var gået det enevældige styre for nær, blev nu også omtalt i lokalavisen.

Allerede i 1832 skiftede avisen på ny redaktør, idet den blev overtaget af bogtrykker David Christian Hanson. Den skiftede samtidig navn til *Roeskilde Avis- og Avertissements-Tidende* og begyndte at udkomme to gange om ugen mod

før hver lørdag. Fra 1847 udkom den hele 3 gange om ugen. Oplaget var på 300 eksemplarer, så det var kun en tiendedel af lokalbefolkningen, der holdt avis. Først nu kan man tale om en avis i nutidig forstand, om end det redaktionelle stof stadig var sparsomt. Den harmløse tone fra avisens start i 1829, hvor man højst dristede sig til at fremsætte ønsker om badeanstalt, sparekasse og fattigsygehus, private institutioner til gavn for offentligheden, ændredes med den nye redaktionelle linie. Nu medtoges også landspolitisk stof og snart også udenlandsk (begge dele plukket fra andre aviser - især hovedstadspressen). Den større åbenhed fra myndighedernes side såvel statsligt som kommunalt og myndighedernes brug af avismediet gik hånd i hånd med samfundsborgernes tiltagende interesse for politik. Direkte kritik af kommunestyret blev samtidig mere almindelig i takt med offentliggørelsen af kommunale regnskaber og andre muligheder for indsigt i de kommunale anliggender.

Det var ofte en uretfærdig skatteligning, der måtte stå for skud. Således kritiserede overlærer ved Roskilde Katedralskole, Johannes Hage, fattigskatsligningen i 1835¹. Kritikken er særlig interessant, fordi Hage indledte med en slags forord om en provinsavis's pligt til at forsyne borgerne med de nødvendige oplysninger "som Støttepunkt for Communens rigtige Bestyrelse". Hage anså debat om de kommunale anliggender for særdeles samfundsnyttig. Hans kritik af skatteligningen gav anledning til en hel polemik i avisen gennem en uges tid. Spørgsmålet var, om man skulle omlægge skatten mere progressivt og lade det velstillede borgerskab betale forholdsvis mere, som Hage ønskede. Herimod indvendte en anden hyppig polemiker i avisen, F. A. Hansen, at en sådan omlægning ville medføre, at borgerskabet så skar ned på velgørelsen. Til sidst kom også kommunalbestyrelsen på banen med et svar, der afviste kritikken, så alt forblev ved det gamle, som man kunne forvente.

Men kritikken forstummede ikke. I 1836 var F. A. Hansen i avisen igen med en alvorlig kritik af Borgerskolen, der jo var kommunal. Kritikken gik blandt andet på, at flere elever forlod skolen uden at kunne læse ordentligt. Den eligerede borger, hotelvært på Prindsen og kaptajn i Borgervæbningen, Niels Christian Sveistrup, svarede på bystyrets vegne og gendrev kritikken med et par sure bemærkninger

om, at alle "raabe på Offentlighed", samt at kommunestyret ikke tidligere havde været besværet med offentlig kritik. For øvrigt var kritikken ofte fremsat anonymt. Ikke alle var så modige som Johannes Hage og med god grund, når man betænker, hvordan det gik med overlæreren (se side 25).

Samtidig med den større åbenhed omkring det kommunale styre blev der også strammet op på borgernes adgang til at komme i kontakt med byens "vise fædre". Tidligere havde borgere, der ønskede at fremføre en sag over for et medlem af bystyret, været henvist til at opsøge denne i hans private hjem med risiko for at gå forgæves op til flere gange. I oktober 1837 kunne man læse en bekendtgørelse i lokalavisen om indførelse af særlige kontortider på rådhuset for magistraten og de eligerede borgere. Fredag kl. 10-12 kunne almindelige borgere få foretræde for bystyret. Som eksempel på folks ærinde kan nævnes erhvervelse eller fravigelse af borgerskab. Fredag eftermiddag kl. 15-17 kunne skatteborgerne betale skatter og afgifter.

I slutningen af 1837 fremsattes kritik af den uskik, at den samme person kunne være borgmester, byfoged, politimester, rådmand og byskriver på samme tid, hvorved den udøvende og dømmende magt blandedes godt og grundigt. Den fremsatte kritik kunne også opfattes som en kritik af den nye kommunallov for købstæderne, der netop var blevet vedtaget. Der blev nemlig ikke rokket ved den kongevalgte borgmesters beføjelser. Samtidig stillede kritikeren krav om, at magistraten sørgede for at offentliggøre en liste over de personer, der havde borgerskab i Roskilde med anførelse af deres erhverv, for at komme lignende misligheder til livs.

Lovgivningsarbejdet omkring det kommunale styre

I den kongelige anordning om indførelse af provinsialstænder af 28. maj 1831 havde kong Frederik VI afgivet et løfte om, at stænderforsamlingerne ville blive forelagt et udkast til en ny lov vedrørende udformningen af det kommunale styre. Allerede under første session i 1835 kunne det kongelige kabinet forelægge et færdigt forslag til en kommunal reform for stænderne.

Den foreslåede ordning mindede meget om de bestående forhold med en kongevalgt magistrat og en borgerrepræsentation. Amtmandstilsynet blev ligeledes bibeholdt. Den vigtigste ændring var den, at styret blev gjort mere demokratisk. Hvor de eligerede borgere nærmest havde været udvalgte, blev borgerrepræsentationen efter den nye ordning valgt af den stemmeberettigede del af byens borgere. Det var dog kun de større grundejere og næringsdrivende, der fik valget, og endnu færre, der blev valgbar. Stænderforsamlingerne var stærkt utilfredse med denne indskrænkede valget og opretholdelsen af amtmandens veto. De ønskede tillige indførelse af uafhængige, borgervalgte ligningskommissioner. Stænderforsamlingerne var som nævnt kun rådgivende, men kongen valgte dog at lytte til forslagene på et par punkter. Amtmanden beholdt sine beføjelser, men hans afgørelser kunne appelleres til Danske Kancelli. Endvidere efterkom kongen, og med ham regeringen, kravene om en yderligere demokratisering af bystyret i forhold til det stillede forslag. Købstæderne fik således ret til at søge om borgerlige rådmænds deltagelse i bystyret. De borgerligt valgte ligningskommissioner blev også medtaget i den endelige lov. Endvidere fik borgerrepræsentationen lov til at vælge de borgere, der fik sæde i de kommissioner (i dag kaldt for udvalg), som skulle tage sig af den kommunale forvaltning af vejvæsen, skolevæsen, fattigforsorg med videre. Foruden møderne i kommissionerne holdt den samlede borgerrepræsentation månedlige møder. Magistrat og borgerrepræsentation holdt naturligvis også fællesmøder. Endelig blev de rådgivende rådstueforsamlinger bibeholdt. Der blev strengere regler for kommunens økonomi med krav om offentliggørelse af budgetter og regnskaber samt regelmæssige kasseeftersyn og revision ved 2 revisorer. Efter en grundig behandling i Stænderforsamlingerne og efterfølgende i kancelliet blev loven sat i kraft den 24. oktober 1837.

Allerede den 9. december samme år offentliggjordes et udkast til et provisorisk regulativ² for købstaden Roskilde, der harmoniserede byens styre med den nye kommunallov. Hvor antallet af eligerede borgere havde været på 6, blev antallet af borgerrepræsentanter på 9 medlemmer. Af disse skulle 4-5 repræsentanter have sæde i de faste kommissioner (udvalg). For at skabe en glidende overgang fra det

gamle til det nye bystyre var der indført den regel, at "... kun saamange, at 1/3 af det Antal, som Borgerrepræsentationen herefter skal udgøre, kan besættes ved nyt Valg." Resten af pladserne var fortsat besat af de "gamle" eligerede borgere i overgangsperioden. Valgperioden var på 6 år. Ved det første valg skulle der således vælges 3 borgerrepræsentanter. Hvert medlem af bystyret kunne årligt disponere over 200 rigsdaler sølv som en erkendtlighed for sit offentlige hverv. Til ligningskommissionen skulle der ligeledes vælges 9 medlemmer. Kæmneren deltog også i ligningskommissionens møder. Både borgerrepræsentationen og ligningskommissionen valgte selv deres formand af egen midte. Reglerne for budgetlægning, skatteligning, regnskabsførelse, kasseeftersyn og revision blev naturligvis også præciseret, ligesom der også skulle vælges 2 revisorer. Endelig var regler for ansættelse af vægtere og politibetjente samt udnævnelse af tilsynsmænd for vejenes tilstand og snekastning medtaget.

Det første kommunevalg i Roskilde

For at opnå valgret skulle man for det første have løst borgerbrev og aflagt borgered. For det andet skulle man drive næring eller eje grundværdi til et beløb på mindst 1.500 rigsdaler i Roskilde. Beløbet varierede fra by til by alt efter byens størrelse - jo større by, jo højere grundværdi. Grundejerne skulle udgøre mindst to tredjedele af borgerrepræsentationen. Der gjaldt samme regler for valgbarhed, dog med den væsentlige tilføjelse, at næringsdrivende skulle betale et vist beløb i næringsskat. Fattige håndværkere blev således ikke valgbare. Embedsmænd, der ikke var grundejere, kunne hverken stille op til valgene eller afgive deres stemme, hvilket vakte nogen utilfredshed. Til gengæld var der ingen, som besværede sig over, at kvinder ikke fik valgret, heller ikke de få enker, som erhvervsmæssigt og økonomisk levede op til stillede krav. Nu siger datidens pengebeholdning ikke en moderne læser så meget, men det kan tilføjes, at kun 7-8 % af bybefolkningen i Danmark fik stemmeret, og endnu færre opnåede valgbarhed. Der var således måde med den lovede demokratisering af det kommunale styre i byerne.

*Gæstgiver på Hotel Prindsen,
Niels Christian Sveistrup
(1786-1974), i daglig
tale kaldt for kaptajn
Sveistrup efter sin rang i
Roskilde Borgervæbning,
byens paradekorps.
Kaptajnen var også eligeret
borger i byen og fortsatte i den
nye kommunalbestyrelse,
valgt som borgerrepræsentant
i 1838. Fotografi fra
begyndelsen af 1860'erne.
Fotograf F. F. Petersen,
St. Kongensgade, København.
Roskilde lokalhistoriske Arkiv.*

Forud for det første valg til borgerrepræsentationen i Roskilde opfordredes alle, der havde mulighed for det, til at erhverve borgerskab, hvis de ikke allerede havde det. Prokurator Jens Walløe, der ejede den store gård ved siden af rådhuset, blev for øvrigt nægtet borgerskab i første omgang, fordi han forlangte kravet i borgerskabseden om "ubetinget Lydighed" over for majestæten og hans efterfølgere ændret til "Lydighed". En sådan ændring i edsformularen turde magistraten ikke foretage. Der var også anonyme læserbreve i avisen, der opfordrede vælgerne til at afgive deres stemme. De tekniske oplysninger om valgets afvikling kunne tyde på, at det nok var en øvrighedsperson, der havde indrykket opfordringen. Ud af en befolkning på godt 3.000 indbyggere havde 195 personer stemmeret, og af disse var de 103 valgbare. Valgene var normalt mundtlige og åbne, men det var muligt at kræve skriftlig og dermed hemmelig afstemning. Der blev afholdt valg hvert år kort efter årsskiftet, idet en borgerrepræsentant afgik første år, to borgerrepræsentanter næste år, og så fremdeles.

Valget fandt sted i dagene den 30. og 31 januar 1838. Ved den første valghandling i byen mødte størsteparten af de valgberettigede op. Valgets resultat blev, at følgende 3 af de opstillede kandidater blev valgt til borgerrepræsentationen: købmand Søren Frederik Kornerup (57 stemmer), kaptajn og gæstgiver Niels Christian Sveistrup (41 stemmer), tiendekommissær Georg Fritz (32 stemmer). Folk havde svært ved at vende sig til deres nye titel. Borgerrepræsentanterne blev således stadig kaldt for eligerede borgere i folkemunde. Den kongeligt udnævnte magistrat bestod af borgmester og byfoged Laurids Foss, der var tiltrådt kort forinden, og rådmand samt by- og rådstueskriver Anders Pilegaard Jessen. Dertil kom nu en borgerlig rådmand, sådan som loven gav mulighed for. Til den sidste stilling valgtes tiendekommissær Georg Fritz, der allerede var valgt til borgerrepræsentant. Han havde tidligere i en årrække været konstitueret som byskriver og byfoged, men havde opgivet disse poster i 1837. Som borgerlig rådmand kunne han naturligvis ikke fortsætte som borgerrepræsentant, og man måtte derfor udskrive nyvalg den 4. maj samme år for at finde frem til en afløser. For øvrigt blev valghandlingen udsat fra kl. 9 til kl. 14, fordi flere vælgere var hindrede i at møde op fra morgenstunden!

Det nye bystyre

Borgerrepræsentationen konstituerede sig på sit første møde efter valget den 17. februar 1838. Farver Thomas Hagedorn Svane blev valgt til formand, og tiendekommissær Fritz nåede at blive valgt til viceformand. Farver Svane fik sæde i kirkeinspektionen, købmand S. Borch i fattigkommissionen, kaptajn Niels Christian Svestrup og farver Svane i skolekommissionen, maler Ehlers og murermester Brock i bygningskommissionen, maler Ehlers og tiendekommissær Fritz i havnekommissionen, købmand S.F. Kørnerup i indkvarteringskommissionen, købmand S. Borch i indkvarteringskommissionen. Endvidere udnævnte borgerrepræsentationen andre borgere til at deltage i byens administration: købmand F. W. Møller blev fattigfor-

Borgmester Lauritz Foss (1787-1875), kongeligt udnævnt borgmester og byfoged. Foss havde kun siddet på posten som byens førstemand i et år, da det nye bystyre trådte i kraft efter valget til den første borgerrepræsentation i januar 1838. Udsnit af Wilhelm Marstrands fugleskydningskive for købmand Søren Borch fra 1841.

Det gamle rådhus fra 1735 var uløseligt forbundet med det gamle bystyre. Det er gengivet på borgmester H. C. Müllers skydeskive fra 1832. Müller var også den sidste repræsentant for det gamle bystyre, idet han gik på pension i 1836, året før vedtagelsen af den nye kommunalreform. Ukendt maler. Palæsamlingen.

stander, skræddermester Lundstrøm skoleforstander, købmand A. Borch havnekommissær, møller P. Brønnicke indkvarteringskommissær, rebslagermester R. Lassen medlem af bygningskommissionen og skomagermester T. Simonsen medlem af kommissionen for borgervæbningsfondet. På dagen for Stænderforsamlingens indførelse den 28. maj - forgængerens for Grundlovsdag - fejredes den nye kommunallov og "Førstegrøden af Institutionens Arbejde", som det så smukt blev udtrykt i indbydelsen i *Roskilde Avis*. Festen fandt naturligvis sted på Hotel Prindsen.

En af de første sager, det nye bystyre tog fat på, var en tiltrængt udvidelse af det gamle rådhus fra 1735. De større krav, der efterhånden stilledes til byens administration, krævede mere plads. Bygningen husede også arrest og politistation samt et par herredsfogedkontorer. En rådhusudvidelse var så stor en investering, at bystyret indkaldte borgerskabet til rådstueforsamling den 8. maj. Forsamlingen billigede planerne om at bygge en ekstra etage på det gamle hus og optage et lån på 5000 rigsdaler til formålet. Rådhuset indviedes den 28. oktober 1839. Det blev for øvrigt noget dyrere end beregnet. Endnu to rådstueforsamlinger indkaldtes i 1838. Den anden forsamling skulle tage stilling til en eventuel afskaffelse af krammarkederne, herunder håndværkernes salg af egne varer, og en eventuel indstilling af sagen til behandling i Stænderforsamlingen. Den tredje forsamling blev forelagt en gammel sag om at flytte en reberbane fra Graabrødrestræde tilbage til Hestetorvet, hvor den før havde ligget. 58 ud af 61 fremmødte billigede tilbageflytning af reberbanen. Hverken før eller siden blev der afholdt mere end højst 1 rådstuesamling pr. år.

Valget af den borgerlige rådmand kom der også en politisk sag ud af. Den 17. april var der et indlæg i avisen, som indledte en debat om hans beføjelser. Det var åbenbart en sag, som man ikke kunne løse lokalt. Derfor sendte magistraten og borgerrepræsentationen en forespørgsel til Danske Kancelli om hans beføjelser. Godt et halvt år efter kom der svar tilbage. Han skulle ikke deltage i auktions-, justits- og politivæsen - heller ikke i skifteforvaltningen. Men ellers skulle han deltage i magistratens øvrige opgaver på lige fod med den kongeligt udnævnte borgmester. Desuden skulle han fungere som meddomsmand i de sager, som loven tilskrev.

Den nye kommunallov betød generelt en opstramning af byens økonomiske styre og ikke mindst øget kontrol i form af ugentlige kasseeftersyn på kærnerkontoret og årlig revision af regnskaberne. Også skatteligningen blev væsentlig forbedret i og med, at det nu var valgte repræsentanter for borgerskabet, der sad i ligningskommissionen. Ved udgangen af 1838 udgav bystyret en oversigt over byens økonomiske tilstand med udgifter og indtægter ud-specificeret helt ned på personniveau. Det var unægtelig blevet andre tider i købstadskommunen.

Næringslivet

I april 1838 bragte *Roeskilde Avis* et læserbrev om det netop offentliggjorte kommunale budget. Brevskriveren besværede sig på 1 1/2 side af avisens 4 sider over, at skatteligningen i højere grad var lagt på grundskat end på næringskat, det vi i dag vil kalde for indkomstskat. Resultatet var ifølge kritikeren, hvis sociale tilhørsforhold, man ikke lades i tvivl om, at byen blev udsat for en "Overfyldning af simple og ensartede Næringsveje" på grund af den lave næringskat.

Det var nu en sandhed med modifikationer, for gennemgår man sagerne om bevilling af borgerskab i borgerrepræsentationen, vil man se, at nok var der mange ansøgninger om tilladelse til at drive høker- eller spækhøkerforretning, men de fleste blev afslået netop med den begrundelse, at for mange små høkere vil udkonkurrere hinanden. Høkeri var et såkaldt tilflugtserhverv: havde man haft uheld i andre erhverv, kunne man altid drive en lille detailforretning eller lade konen gøre det. Borgerrepræsentationen var også meget opmærksom på, at der ikke blev for mange udskæringssteder i byen, der kunne fremme drikfældigheden. Derimod var bystyret meget interesseret i de nye specialforretninger, som oprettedes i disse år inden for modepynt, kniplings- og broderihandel, manufakturhandel, vin- og tobakshandel, konditori og kageudsalg, boghandel, parfumeri, m.v. Byen fik også sin første dyrlæge i denne periode, hvilket er meget naturligt, da byen var omgivet af byjorder og i høj grad levede af landbrug og derfor også husede et stort husdyrhold.

Byens styre var også meget opmærksom på konkurren-

Carl J. Bechs Etablissement

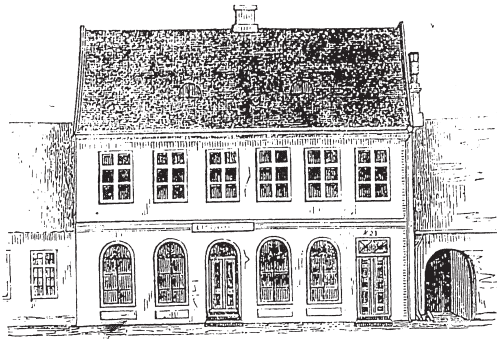
for færdigsyede

Mands- og Drengflæder

Skomagergade Nr. 23, Roeskilde,

bestaaende af:

Frakker,
Chemiser,
Tvoier,
Veenflæder,
Veste,
Arbejdsflæder,
Underflæder,
Tørflæder,
Ejforter,
Bluser,

Kraver,
Flipper,
Halsbind,
Seler,
Kaffjætter,
Hatte,
Lommeørflæder,
Hæstørflæder,
Paraplyer og
Handsker m. M.

Mit Lager bestaaer af over
2000 Stykker

Saf de forskjelligste Sorter, saavel fine som simple, smukt og solidt forarbejdet; og seer jeg mig istand til, at levere Alt saa billigt, propert og smukt som Noget i Danmark, og anbefaler derfor Samme til Publicums Grindring.

Det var ikke kun "de simple Næringsvoie" der voksede i antal i byen. Reklamen for Carl Bechs herreekoiperingsforretning, Skomagergade 23, er et eksempel på en ny type forretning med større vinduesareal og reklameskilt.

Den viser ligeledes, at det blev mere almindeligt at gå i konfektionssyet tøj frem for i hjemmesyet eller skræddersyet tøj, og endelig, at byen var ved at skifte udseende midt i 1800-tallet. De stigende grundpriser i bymidten bevirkede, at man begyndte at bygge i to etager.

Avertissement i Roskilde Avis 26/4 1853.

cesituationen omkring torvehandelen. Man var specielt opmærksom på det, der hed forprang. Hermed mentes bøndernes salg af varer til opkøbere frem for at sælge på torvet. Forprang førte til færre leverancer af varer til torvehandelen og derved højere priser for de almindelige forbrugere, der jo købte de fleste madvarer på torvet. Straffen for forprang var konfiskation af varer og bøde, men det var svært at kontrollere. Efter jernbanens oprettelse i 1847 opstod et nyt problem. Københavnske opkøbere ankom nu med morgentoget på torvedage og opkøbte store varepartier, specielt smør. Lokalt klagede man over, at det førte til prisforhøjelser og varemangel. Klagen blev behandlet af borgerrepræsentationen. Her mente man ikke, at skrappe regler ville være i byens interesse. Omkring år 1800 havde der været torvetvang håndhævet af militæret, uden at det førte til lavere priser. Tværtimod foretrak mange bønder at afsætte deres varer i nabobyer eller til landprangere, der videresolgte varerne til København, så der nu for alvor blev vareknaphed og dyrtid i Roskilde. Det gav også færre besøg af landboere og dermed lavere omsætning hos byens handlende. Borgerrepræsentationen skønnede derfor, at

det ville være i byens interesse at tiltrække flere købere og efterfølgende flere sælgere med øget omsætning til følge. Derfor indstillede bystyret til amtet, at torvetvang blev fra-rådet, og herved blev det.

Kongeskifte

Den 3. december 1839 døde Frederik VI. Det gav straks forhåbninger om, at enevældens dage var talte. Alle huskede jo den ret så demokratiske Eidsvoll-forfatning, som den nye konge, Christian VIII havde været med til at gennemføre som ung statholder i Norge i 1814. Han nåede også at være norsk konge i 3 1/2 måned, inden svenskerne satte en stopper for frihedseventyret. Allerede en uge efter, at den gamle konge var død, kunne roskildenserne læse i avisen, at en deputation fra borgerrepræsentationen i byen bestående af formanden, T. Svane, ifølge med to andre medlemmer, P. Lassen og N. Bache, havde fået foretræde for den nye konge for at aflevere en adresse med krav om en fri forfatning underskrevet af 73 af byens borgere. Christian VIII svarede, at stænderinstitutionen var den grund, han fortsat ville bygge på. Han modtog dog gerne forslag til forbedringer, men disse måtte komme gradvis. Roskildes henvendelse var kun én ud af mange, og i virkeligheden var Roskilde-adressen blevet udformet i København. Der havde også været delte meninger i byen om, hvor klogt det var at aflevere adressen. Byens embedsstand havde således undladt at skrive under. De ville ikke risikere en fyreseddel! Men store dele af borgerskabet nærrede en så stor frihedstrang, at de godt turde skrive under.

Den kongelige bisættelse fandt sted den 16. januar. I dagene frem til den store begivenhed stod Roskilde som sædvanligt i forbindelse med kongelige bisættelser på den anden ende. Der skulle indkvarteres en mængde militærpersoner med heste og mange standspersoner med tjenestefolk. Kongefamilien indlogeredes på Palæet, hvor man måtte låne stole og porcelæn fra private hjem til bespisning af de fineste deltagere. Alt noteredes på lange lister, så alle ejendele til sidst kunne komme tilbage til den retmæssige ejer. Alle andre indkvarteredes privat. Gæsternes rang afstemtes naturligvis med værtsfolkenes sociale stadi. Byens

husejere blev bedt om at sørge for at have rene kakkelovnsrør og ildsteder for at mindste brandfaren inde i den tætpakkede by. Endvidere skulle de have lygter i beredskab. Al butikshandel i byen var strengt forbudt på bisættelsesdagen fra klokken 8 til 14. En uges tid efter afviklingen af det store arrangement udsendte borgmesteren en bekendtgørelse med tak for den forbilledlige afvikling.

Hovedstad for oplandet

I lighed med andre stiftsbyer fungerede Roskilde som en hel lille hovedstad for oplandet, hvortil hørte Sømme, Voldborg, Lejre, Ramsø og Tune Herreder, tilsammen kaldt for Gamle Roskilde Amt, der udgjorde en amtskommune under Københavns Amt³. Med den kongelige anordning af 13. august 1841 var turen kommet til at organisere det kommunale styre på landet. Her oprettedes sognekommuner med folkevalgte sogneforstanderskaber i spidsen for det kommunale styre. Amterne havde hidtil været styret af de kongeligt udnævnte amtmænd - stiftsamtmænd i stiftsbyerne. Nu blev der også oprettet folkevalgte amtsråd. Roskilde Amtsråd kom til at bestå af 6 valgte medlemmer samt en af områdets provster valgt af Danske Kancelli. Stiftsamtmænd kom til at fungere som rådets formand. Han boede fra gammel tid i København, og af magelighed så han hellere møderne afholdt i embedsboligen her. Han var ikke vandt til at skulle tage hensyn til en folkevalgt forsamling, men de nyvalgte amtsrådsmedlemmer modsatte sig på det bestemteste at køre helt til København med hestevogn fra alle egne af amtet, og de gik af med sejren. Roskilde Amtsråd fik mødested på rådhuset i Roskilde. Medlemmerne gennemtrumfede endvidere, at de stående udvalg fik en folkevalgt formand og ikke stiftsamtmænd, en ret enestående praksis sammenlignet med andre amter. Endvidere ansattes en sekretær til at sætte fart i sagsbehandlingen.

Herredsfogederne fra Lejre og Ramsø-Tune Herreder benyttede også rådhuset som sæde for deres embedsvirksomhed. Der blev således holdt herredsting her, ligesom herrederne benyttede byens arrest, der ligeledes lå på rådhuset. Disse embedsmænd kunne undertiden være ret besværlige, når de ikke ville betale kost og logi for arrestan-

terne og tinghusleje. Så gik klagen til amtsrådet og i visse tilfælde videre til Kancelliet, men det løste som regel ikke konflikten. Derfor måtte bystyret undertiden gå rettens vej. Det kunne være en dyr og tung vej at gå, når byen tabte sagerne trods de bedste udsigter til at vinde. I det hele taget var bystyret ofte på kant med omverdenen. Således havde man også en tvist med Sankt Hans Hospital, der havde nedlagt roskildensernes yndlingsspadseresti til Boserup, fordi den gik ind over hospitalsområdet og var til gene for patienterne. Løsningen blev naturligvis en anden stiføring, men hvem skulle betale? Anlæggelsen af den nye jernbane gav også anledning til problemer. Hvem skulle for eksempel betale for vedligeholdelsen af Jernbanegade, der fra at være et lidet befærdet stræde nu blev en trafikeret gade. Skulle det være jernbaneselskabet eller byen? Løsningen blev en deling af besvær og udgifter.

De mange mennesker med ærinde i byen betød gode kunder for byens handelsliv, men kunne også være en plage. Her tænkes især på de mange bønderkarle, der mødte til session og ofte sluttede besøget med at drikke sig plakatfulde med chikane og hærværk til følge. *Roeskilde Avis* og rådstueprotokollen vidner om de mange problemer, som oplandet gav byen.

Associationerne

Det større engagement i de offentlige anliggender var også baggrunden for dannelsen af de mange foreninger eller "associationer", som de blev kaldt for i samtiden. Det såkaldte "forenings-Danmark" tog således sin begyndelse allerede en lille snes år før indførelsen af den frie forfatning i 1848. Den ældste forening man støder på i *Roeskilde Avis* er Komitéen for Roeskilde Tegneskole, der drev forgængereren for Roskilde tekniske Skole. Komitéen var aktiv i begyndelsen af 1830'erne, men skolen måtte nedlægges på grund af manglende opbakning fra byens håndværkere. Først i 1840 var tiden moden til oprettelsen af en permanent tegneskole til varetagelse af den første teoretiske uddannelse af håndværkslærlinge inden for byggefagene.

Alt i alt omtales 25 foreninger i perioden fra avisens start frem til vedtagelsen af grundloven, hvis man tæller aktie-

selskaber med. Foreningernes virkeområde spændte vidt. I flæng kan nævnes velgørehed, forskønnelse af byen og ren selskabelig hygge for mandfolk i Klubben. Andre foreninger var erhvervsorienterede såsom Sparekassen for Roeskilde og Omegn stiftet i 1831, Det sjællandske Jernbanselskab stiftet i 1844, flere forsikringselskaber og Selskabet til Oprettelsen og Vedligeholdelsen af en Vandcuur-Anstalt ved Maglekilde i Roeskilde, der drev et kurbad. Af faglige foreninger stiftedes Roeskilde-Præsteconvent i 1842. Der var naturligvis også foreninger affødt af den politiske udvikling i mere demokratisk retning. Af denne type kan nævnes en lokal trykkefrihedsforening, der var aktiv omkring 1838 og valgreformforeningen oprettet i 1848. Krigen i 1848 og den nationale stemning førte til dannelsen af Foreningen for Vaabenøvelse.

Endelig gav reformen af det kommunale styre anledning til, at sogneforstanderskaberne i amtets sognekommune

Det nye bystyre vedtog som noget af det første at modernisere og udvide det gamle rådhus. Begrundelsen var blandt andet, at den gamle arrest var helt uforenelig med nye principper i tiden om en mere human behandling af arrestanter. Den nye administration krævede også mere plads. Ukendt fotograf. 1860'erne. Roeskilde lokalhistoriske Arkiv.

ner dannede Roeskilde Amts Landcommunalforening i 1843. Herved skabtes et særdeles aktivt forum for udveksling af idéer under sognekommunerernes ressortområder. Komitébetænkningerne fra foreningens møder blev siden sendt i cirkulation til samtlige sogneforstanderskaber i amtet og efter moden overvejelse blev diverse forslag indstillet til rette myndighed til videre behandling og effektivering, hvad enten de nu var amtslige eller statslige.

Byernes kommunalbestyrelser fulgte allerede samme år det gode eksempel og oprettede Roeskilde Amts Communalforening. Skal man tro avisomtalen af de to foreningers virke, var den bykommunale forening ikke lige så aktiv som den landkommunale forening. Det kan måske undre, når man betænker, at der i byernes kommunalbestyrelser sad flere politisk skolede folk end på landet. En del borgerrepræsentanter havde jo tidligere været eligerede borgere, medens man ikke tidligere havde haft et folkeligt indslag i styret på landet. Omvendt kan man påpege, at Roskilde og Køge altid har været konkurrenter i erhvervsmæssige og andre sammenhænge, hvilket ikke ligefrem har fremmet samarbejdsviljen.

Fra ubetydelig landstad til velfungerende købstad

Lokalhistorikeren Hans Heinrich Behrmann har beskrevet Roskilde i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet som "en ubetydelig Landstad", hvor der kun skete noget, når der var kongelig bisættelse. Denne nedgangsperiode vendte i stændertiden. Samtidig med indførelsen af et mere repræsentativt og handlekraftigt bystyre, gennemgik Roskilde en bemærkelsesværdig udvikling i perioden. Kommunikationen forbedredes. Byen fik som nævnt sin første avis i 1829. Bystyret tog initiativ til en opmudring af havn og fjord i årene 1832-34, så skibe, der stak 9 1/2 fod kunne passere mellem Frederikssund og Roskilde. En ny uddybning af fjorden i 1847 og en samtidig ombygning af skibsbroen med nye bolværker satte for alvor gang i dampskibsfarten på Roskilde Fjord. Postvæsenet forbedredes, så pakke- og brevpost kom hurtigere frem, og personbefordringen med dagvogn blev også væsentligt forbedret. Men

Roskilde Friskole blev indrettet i forbindelse med Fattiggården omkring 1835, siden flyttet til Hersegade 15 og herfra til domprovst Øglers gamle gård på Domkirkepladsen i 1855. Her lå skolen til den blev nedlagt i 1893.

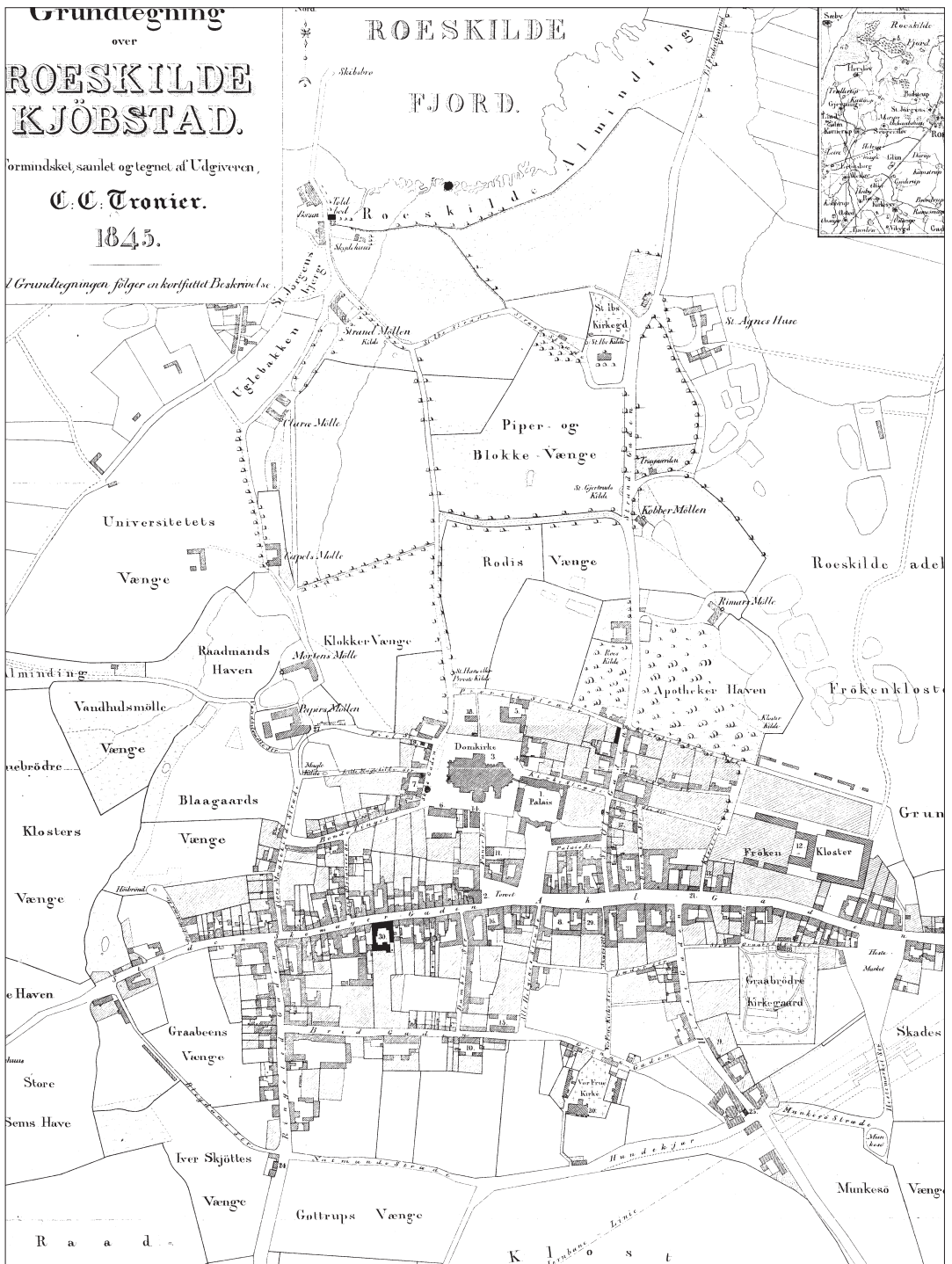
Huset blev dernæst nedrevet, da den skæmmede Domkirken.

Fotograf Kristian Hude.

Roskilde lokalhistoriske Arkiv.

den helt store forbedring i kommunikationen mellem Roskilde og omverdenen skete naturligvis først med åbningen af jernbanestrækningen fra København i 1847. Herved blev Roskilde i en årrække oplagsby for en række varer, der enten kom med banen for herefter at blive videresendt med andre transportmidler eller modsat. Den fordel varede dog kun til jernbanens forlængelse vestpå i 1850.

Den større kontakt til omverdenen gav ulemper i form af øget konkurrence fra København inden for handel og håndværk, men så sandelig også fordele ved at tiltrække nye erhvervsgrøner. Byen fik nye fremstillingsvirksomheder som Ferdinand Bangs tobaksfabrik og en maskinvatfabrik. Gamle virksomheder udvidede såsom Møllehusene (den senere spritfabrik), der fik hængt flere kværne på sin dampmaskine. Bystyret gjorde også sit for at styrke torvehandelen ved at anlægge Nytorv. Et konsortium bestående af fem eligerede borgere købte distriktskirurg Rauchmauls store gård på hjørnet af Nygade og Raadhustorvet af hans dødsbo i 1835. I virkeligheden optrådte de som "stråmænd" for bystyret, der ved et hurtigt køb sparede byen for, at prisen blev jobbet op. Hensigten var naturligvis at få et stort torv ved at nedrive bygningen. Byens køb af gården på bil-

Udsnit af kort over Roskilde og Omegn i stændertiden. Endnu kunne byen rummes inden for de middelalderlige grænser. Der var endda mange tomme vænge i yderkanten af byen, men i bymidten begyndte man at bygge en ekstra etage på husene.

Tegnet af C. C. Tronier, 1845. Graveret af T. W. Jantzen for F. Hoffenbergs Steentrykkeri.

lige betingelser blev godkendt af en rådstuesamling samme år. Nytorv blev hurtigt en realitet, og man kunne nu dele torvehandelen op, så der solgtes grøntsager på Raadhustorvet og kød på Nytorv. Man forsøgte også at holde gader og stræder i forsvarlig stand og pålagde private grundejere at holde deres del af fortovet i orden. Skete det ikke, kom der straks klager i avisen.

Der skete tillige en række forbedringer på sundhedsområdet. 1833 fik byen en friluftsbadeanstalt ved havnen. Katedralskolen fik siden sin egen lille badeanstalt - af eleverne kaldt for "Arken". 1837 oprettedes Roskilde Købstads Sygehus beregnet for tyende og mindre bemidlede (se side 51). Det opførtes i Bredgade i tilknytning til Fattiggården. Bedre bemidlede blev behandlet hjemme af huslægen under sygdom. Byen fik også noget så moderne som et kurbad, Maglekilde Kuranstalt. Det åbnede i 1846, men det blev ikke nogen succes, og anstalten fik kun to sæsoners levetid. Bystyret var også meget påpasselig med at udstede hygiejniske påbud, når man hørte om koleraepidemier i nabolandene. Under en epidemi af børnekopper i 1833 foretog distriktskirurgen offentlige og gratis vaccinationer på rådhuset. På plejeområdet skete der ligeledes forbedringer. Duebrødre Hospital, en plejestiftelse for ældre, blev i 1832 udvidet med en etage. I 1835 oprettedes Roskilde Børneasyl, hvor udearbejdende kvinder kunne få passet deres børn under betryggende forhold. Samtidig blev skolevæsenet forbedret, blandt andet ved oprettelse af en friskole for

Uddybningen af Roskilde Fjord og opførelsen af nye bolværker i havnen i 1847 var forudsætningen for en øget dampskibsfart på Issefjorden, dengang også anvendt som betegnelse for Roskilde Fjord. Anlæggelsen af jernbanen fra København til Roskilde bidrog til dette opsving. Ankomsttiden for "Augusta" var afstemt efter togets ankomst fra København. Avertissement i Roskilde Avis 10/5 1851.

Dampskibsfart paa Issefjorden.

"Augusta"
Cpt. A. C. H. e

Søjlegangen foran Roskilde Banegård gengivet på Jørgen Julius Bentzens fugleskydningskive. Han ses selv midt i billedet på vej til København. Malt af Christian Frederik Lund 1852. Palæsamlingerne.

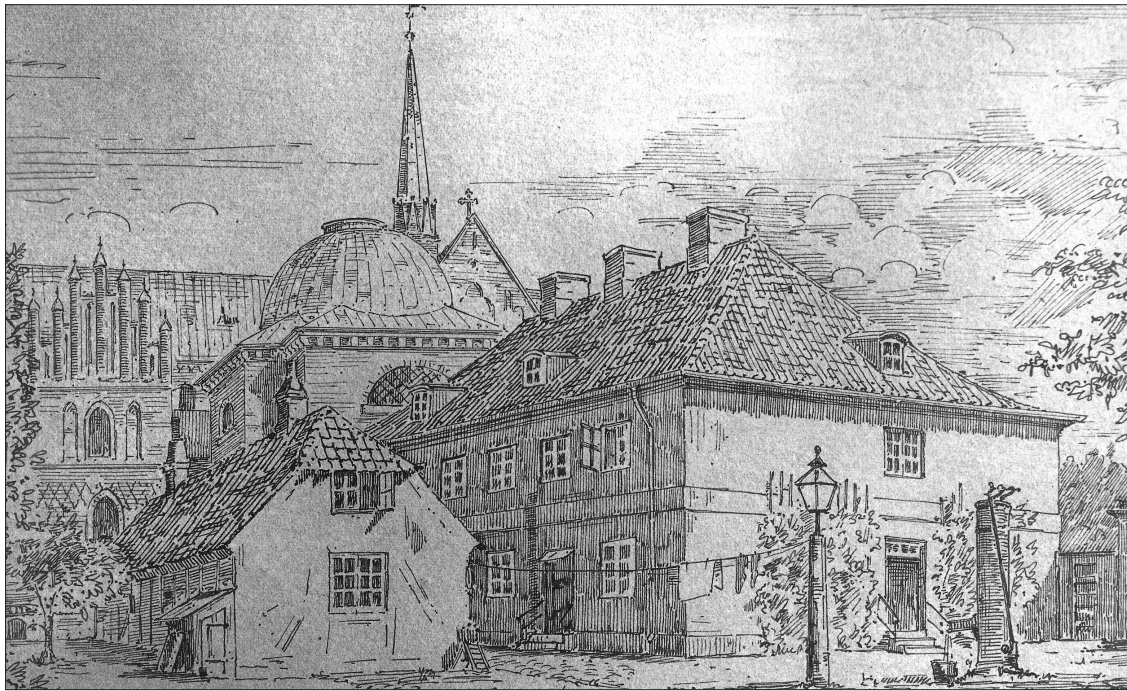
børn fra fattige hjem, der ikke havde råd til at betale skolepenge i Borgherskolen.

Stændertiden var således en periode, hvor samfundsborgeren begyndte at træde i karakter og give sit besyv med i offentlige anliggender. Dette gik naturligvis hånd i hånd med en begyndende demokratisering af bystyret og muligheden for at komme til orde i en lokalavis. Det var ligeledes en periode, hvor infrastrukturen bedredes væsentligt, og hvor erhvervslivet fik en tiltrængt opblomstring efter byens lange nedgangsperiode som følge af de store bybrande i 1731 og 1735 og siden den generelle nedgangsperiode efter Napoleons-krigene.

Noter:

¹ Næsten hvert forvaltningsområde havde sin egen ligning udført af takserborgere.

² Regulativerne blev kaldt for provisoriske, da man fra statsmagtens side også gerne ville høre de nyvalgte borgerrepræsentationers mening, før loven blev gjort permanent. I Roskilde bad man endog borgerne om at indsende bemærkninger til regulativerne. Se *Roskilde Avis* 11/12 1837.

Duebrødre Hospital blev i 1832 moderniseret og forhøjet med en etage for at give plads til flere gamle borgere, der ikke længere kunne klare sig i eget hjem. Nedrevet i 1879 og erstattet af arkitekt J. D. Herholdts bygning i 1880. Tegning af arkitekt Clemensen.

³ I *Trap: Danmark*, udgaven fra 1858, kan man læse mere om den administrative inddeling i provstier, retskredse, valgkredse, lægedistrikter, med videre.

Litteratur- og kildehenvisninger:

- Antoniewitz, Wilhelm og Ernst Verwohlt: *Roskilde Amtsraad 1842-1967*. Roskilde Amtsraad, 1967.
- Bilag til Raadstueprotokollen. 1838-42.
- Byens hus*. Udgivet i anledning af rådhusets 100 års jubilæum 1984. Roskilde, 1984.
- Fang, Arthur: *Roskilde. Fra Byen og dens Historie*. Bd. 1-2. Roskilde, hhv. 1945 og 1970.
- Munch, P.: *Købstadsstyrelsen i Danmark. Fra Kristian IV's Tid til det 18. Aarhundredes Midte (1619-1745)*. København, 1977 (reprografisk genudgivelse).
- Roskilde Avis*. Roskilde. Årgang 1829-1952.
- Roskilde Bys Historie 1536-1850*. Historisk Samfund for Roskilde Amt og Roskilde Museum, 1998.
- Roskilde Raadstueprotokol. 1818-42.
- Verwohlt, Ernst: *Roskilde bys våben og segl*. Særtryk af *Heraldisk Tidsskrift* nr. 14. Oktober 1966.